

П.М.Кравченко

ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНИХ БУДОВ УКРАЇНИ РОБОЧОЮ СИЛОЮ (СЕРЕДИНА 20-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 30 - х рр.)

Наукове переосмислення проблем розгортання нового будівництва в Україні в роки форсованої індустріалізації передбачає не лише з'ясування загальних тенденцій процесу, а й дослідження його окремих деталей і складових частин. Це стосується й питання забезпечення новобудов України кінця 20-х – початку 30-х рр. робочою силою. Від вирішення цього завдання у значній мірі залежала реалізація планових завдань, що неухильно змінювались у бік збільшення, утворюючи чималу ситуацію в народному господарстві країни.

Зауважимо, що для початкового етапу індустріалізації характерним був сезонний цикл будівельних робіт, коли вони тривали 5-7 місяців на рік. Природньо, що в такій ситуації постійних робітників-будівельників було значно менше, ніж сезонних. Так, у 1928/1929 р. по СРСР перші склали 28,5% від усіх працюючих у цій галузі¹. Такий стан, з одного боку, не давав можливості створити справжні досвідчені колективи, з іншого – був причиною хронічної нестачі робітників. Крім того, хід будівництва значною мірою залежав від ситуації на селі, звідки переважно і приходили робітники в період відсутності сільськогосподарських

робіт. З розширенням масштабів будівельних робіт таке становище різко гальмувало їх темпи.

У політичному звіті ЦК ВКП(б) XIV з'їзду партії (1925 р.) Й.Сталін зазначив, маючи на увазі СРСР, що "...потреба в додатковій кваліфікованій робочій силі по всій промисловості на 1925/1925 рік дорівнює 433 тис. чоловік, а ми можемо дати тільки четверту частину цієї потреби".² Будівельників (членів профспілки) у 1925 р. в країні було 326 тис. чол., і головним чином це були сезонні малокваліфіковані робітники, міцно пов'язані з сільським господарством.³ В Україні питання забезпечення об'єктів робітниками-будівельниками було не менш складним. За даними Народного Комісаріату Праці УСРР потреба у кваліфікованих будівельниках на 1929/1930 господарський рік мала сягати 225 тис. чол. проти 160-ти тис. у 1928/1929 році, при будівельному сезоні 200 днів, і 245-250 тис. чол. при умові сезону в 180 днів, хоча Наркомат Праці УСРР вважав, що 15-20 тис. будівельників забере індивідуальний сектор і ще 20-25 тис. чоловік покинуть будівництво під час польових робіт. При умові, що в Україні є до 130 тис. кваліфікованих будівельників, зазначалось у документі, дефіцит складав біля 120 тис. Навіть коли з Російської Федерації буде отримано 40 тис. будівельників, як у 1928/1929 господарському році, все одно нестача складатиме 55-80 тис. чол.⁴ Ситуація ускладнювалась тим, що Наркомат Праці УСРР міг підготувати через різні форми навчання лише 30-32 тис. кваліфікованих будівельників унаслідок неможливості збільшення на цю справу асигнувань з боку Наркомату праці СРСР. Виходячи з цього, було запропоновано розглянути питання про збільшення робочого дня на будівництві на 2 години з їх відповідною оплатою.⁵ Таким чином, нестачу робочих рук пропонувалось компенсувати збільшенням робочого часу, що і практикувалось на значній кількості новобудов і мало здебільшого негативні наслідки як для здоров'я робітників, так і якості самого будівництва.

У 1925-1930 рр. одним з головних джерел поповнення колективів будівельників були безробітні, яких в 1927-1928 рр. на біржах України було зареєстровано близько 200 тис. чол.,⁶ проте цей резерв швидко вичерпався, і вже у 1929/1930 р. кількість робітників на більшості новобудов була недостатньою. Особливо відчутним дефіцит робочої сили став у зв'язку з переходом на круглорічний цикл будівельних робіт. У 1929 р. нестача робітників на будовах республіки була не менш як у семи містах.⁷

У 1929/1930 господарському році на будівельних майданчиках України не вистачало 112 тис. чол.,⁸ що загрожувало зривом всіх планів. Стало зрозуміло, що в рамках централізованого будівництва постачання його робочою силою теж повинно здійснюватись згідно з планом. Для цього необхідно було перейти, за пропозицією партійних і господарських керівників, до організованого набору робочої сили.

У відповідності до постанови ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1930 р. "Про заходи по плановому забезпеченню народного господарства робочою силою", ЦВК і РНК СРСР "Про відхідництво" від 30 червня 1931 р., головним джерелом збільшення кількості робітників ставав їх організований набір згідно з договорами, головним чином з колгоспами. Договори передбачали розміри вербування, ряд пільг. Крім того, у постановках пропонувалось при необхідності знімати кваліфікованих робітників з менш важливих галузей народного господарства і переводити їх у більш важливі, в тому числі на велике капітальне будівництво.⁹ Таким чином

практично ліквідовувався ринок робочої сили і був зроблений крок до встановлення державного контролю за використанням людських резервів.

З метою вербування робочої сили для новобудов були виділені відповідні сільськогосподарські райони, проте далеко не завжди така форма роботи давала бажані результати. Так, у квітні 1931 р. на Дніпробуді не вистачало 3,5 тис. грабарів, які не прибули з Черкаської, Ніжинської та Київської грабарських артілей. У зв'язку з цим керівництво будови звернулось до партійних та господарських керівників республіки С.Косіора, В.Чубаря, К.Сухомлина з проханням про допомогу,¹⁰ що, на наш погляд, було свідченням посилення адміністративних, силових методів господарювання та централізації управління.

Для вербування робочої сили не завжди виділялись потрібні, з точки зору замовників, райони. Цим пояснюється прохання Криворізького міському партії до С.Косіора, щоб він зобов'язав Наркомат Праці виділити для вербування робітників на будівництво Криворізького металургійного заводу такі райони, які мають резерви робочої сили, перш за все мулярів.¹¹

Справою організованого набору робочої сили керував Наркомат праці СРСР. Так, у червні 1931 р. він дав дозвіл на набір 25-ти тис. будівельників у Центрально-Чорноземному районі, Західному краї Російської Федерації та Північному Кавказі. Крім того, уповноважені були відправлені до Кам'янця-Подільського, на Проскурівщину та у Вінницький район.¹² Отже, набір проходив не тільки на території України, але й за її межами. Для Дніпробуду, наприклад, з 1 січня по 1 листопада 1931 р. було завербовано більш як 11 тис. чол. переважно на названих вище територіях Росії і Татарії.¹³ Причини набору робочої сили за межами республіки полягали, на наш погляд, в ігноруванні союзними органами питання національного складу українського робітництва в силу єдиного народногосподарського плану та в тій чи іншій мірі підштовхування процесу "злиття" всіх націй в "єдиний радянський народ". У липні 1931 р. готувалось рішення про вербування робочої сили в районах з низькою врожайністю.¹⁴ Очевидно, що там провести набір, на думку партійного керівництва, було простіше. Крім того, цим можна було пом'якшити соціальне напруження, викликане колективізацією та голодом.

Архівні документи відзначають у багатьох випадках низьку ефективність організованого набору. Так, на Азовсталі вербування весною 1932 р. дало лише 13,9 % робочих, на реконструкції заводу ім. Томського - 21,7 %, інші робітники прибули на будови самі.¹⁵

Незадовільний хід набору робочої сили викликав посилення з боку ЦК КП(б)У тиску на низові ланки. Так, у квітні 1932 р. була розіслана телеграма секретарям районних партійних комітетів 10-ти районів республіки за підписом кандидата в члени Політбюро ЦК КП(б)У Ф.Зайцева з вимогою надати допомогу вербувальникам.¹⁶

Незважаючи на недоліки, організований набір робочої сили залишався важливим каналом поповнення колективів будівельників упродовж всього періоду форсованого будівництва і певною мірою вирішував проблему. У 1931 р. в індустріальні галузі господарства України шляхом оргнабору було направлено 1050 тис. чол.,¹⁷ а за 1934 і першу половину 1935 р. постійна комісія оргнабору робочої сили при Раднаркомі республіки направила на будівництво 207,5 тис.

чоловік.¹⁸ Однак повністю вирішити проблему таким чином не вдалось, і тому застосовувались інші методи.

Для поповнення новобудов робітниками партійні комітети практикували організацію земляцьких переписок, які носили пропагандистсько-агітаційний характер. Постанову про такий захід прийняв, наприклад, партійний комітет Луганбуду у листопаді 1932 р. Листування було організовано з метою повернення на будівництво тих робітників, які покинули його.¹⁹ Однак вже у грудні місяці відмічалась низька ефективність цієї роботи,²⁰ що було пов'язано перш за все зі станом соціально-побутової сфери на будовах.

Незадовільний стан забезпечення новобудов робочою силою змусив керівництво ВКП(б) використати у цій роботі комсомол країни. Ряд рішень ВКП(б) зобов'язував комсомольські організації зосередити зусилля на мобілізацію молоді для активної участі у виконанні завдань п'ятирічок. Таким чином ВЛКСМ повинна була виконувати господарські функції, використовуючи для цього жорстку дисципліну у своїх лавах, так і ентузіазм значної частини молоді, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. З метою залучення молоді на нове будівництво було оголошено шефство над найважливішими об'єктами, до числа яких, зокрема, входили Дніпрогес, Харківський тракторний завод, металургійні підприємства Кривого Рогу та Запоріжжя. Стали практикувались комсомольські мобілізації, що носили переважно примусовий характер. У 1930 р., наприклад, ЦК ВЛКСМ оголосив мобілізацію 30-ти тис. членів Спілки молоді на шахти та будови Донбасу.²¹ На будівництво Дніпрогесу і Запоріжсталі комсомол України мобілізував восени 1932 р. більш як 5 тис. юнаків та дівчат.²²

Робота у цьому напрямку призвела до того, що у 1933 р., наприклад, на новобудовах республіки працювало 193,2 тис. молоді,²³ а питома вага робітників у віці до 23-х років серед будівельників підвищилась за роки першої п'ятирічки з 28 до 47 %.²⁴ На Дніпробуді станом на 1 березня 1931 р. молодь до 23 років складала 45,4 % всіх робітників.²⁵ Новокраматорський завод важкого машинобудування створював колектив, у якому молодь складала 43 %, Азовсталь - 44 %.²⁶

Широке залучення молоді на новобудови мало як економічні, так і соціально-політичні наслідки. Саме молоде покоління мало скласти основу нового, радянського робітничого класу зі своїми звичками, ідеями, прагненнями, які вміло формувалися режимом в його інтересах.

У ході індустріального будівництва швидко збільшувалась кількість жінок на об'єктах. Слід зауважити, що, хоча у партійних документах, наприклад, у постанові ЦК ВКП(б) від 15 червня 1929 р. "Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць та селянок" говорилось про необхідність більш широкого залучення жінок у промисловість з метою "підвищення їх класової самосвідомості та культурного рівня",²⁷ головна мета полягала у забезпеченні народного господарства робочою силою. Саме тому постанови ЦК КП(б) У про підготовку кадрів будівельників (вересень 1930 р., січень 1932 р.) ставили завдання збільшити питому вагу дівчат серед учнів будівельних училищ та курсів до 30 %, а за першу п'ятирічку передбачалось довести кількість жінок серед будівельників до 20 %.²⁸

На 1 січня 1931 р. кількість жінок у будівництві республіки досягла 38 тис. і склала 6,5 % всіх працюючих у галузі. За 1931 р. їх число збільшилось до 245,5

тис., що складало 14,3 %.²⁹ На початку 1933 р. чисельність жінок у промисловості та на будівництві України складала 522 тис. проти 115 тис. у 1929 р.,³⁰ і тенденція до зростання їх кількості зберігалась у наступні роки. Участь жінок у будівництві, з одного боку, давала можливість у значній мірі ліквідувати дефіцит робочої сили. З іншого боку, використання праці жінок на важких будівельних роботах не було позитивним моментом у процесі емансипації. Гасло "рівних можливостей" з чоловіками на новобудовах, на наш погляд, мало негативні наслідки для жінок в силу важкої фізичної праці, низької зарплати та відсутності належних соціально-побутових умов. Проблема потребує, на наш погляд, дальшого дослідження.

Отже, партійне і державне керівництво вдавалось до різних заходів, аби звести до мінімуму нестачу робочих рук на новобудовах республіки. Однак, незважаючи на зусилля, внаслідок відсутності реальних планів індустріального будівництва на переважній більшості об'єктів будівельників постійно не вистачало. Роботи по реконструкції заводу ім. Томського на січень 1931 р. були забезпечені будівельниками на 51 %.³¹ Навіть на Дніпробуді, який знаходився під особливим контролем партійних і господарських органів України та СРСР, кількість робочої сили завжди була недостатньою. У першому півріччі 1931 р. вона складала 69,3 % від плану.³²

Така ситуація вимагала пошуку нових шляхів вирішення проблеми. Одним з них був перегляд кількості нового будівництва. 23 червня 1931 р. комісія Політбюро ЦК КП(б)У вирішила скоротити список ударних будов для того, щоб перекинути частину робочої сили на "надударні будівництва" - Дніпрокомбінат, Тракторобуд, Крамашбуд, Луганбуд, Криворіжсталь, Запоріжсталь та Азовсталь.³³ Проте суттєво поліпшити ситуацію не вдалось перш за все внаслідок нестачі робочої сили практично на всіх новобудовах. У

зв'язку з цим на деяких об'єктах будівельні роботи на певний час припинялися, що, з одного боку, давало можливість перекинути робочу силу на інше будівництво, з іншого - призводило до затягування робіт та великих матеріальних втрат. Так, будівництво Маріупольського металургійного заводу (Азовсталь), яке розпочалося у вересні 1930 р., у грудні того ж року було законсервоване внаслідок відсутності необхідних для ведення робіт умов. Лише у квітні 1931 р. консервацію було знято, а в травні розпочалися будівельні роботи.³⁴

Робочі колективи на новому будівництві поповнювались і за рахунок направлення туди комуністів з інших підприємств шляхом партійних мобілізацій. Як правило, центральні партійні органи "рекомендували" місцевим комітетам проводити відповідну роботу. Так, у постанові ЦК ВКП(б) від 25 січня 1929 р. "Про стан і постановку роботи на Дніпробуді" окружному партійному комітету було запропоновано зміцнити ядро парторганізації Дніпробуду досвідченими комуністами з інших промислових підприємств.³⁵ Подібні розпорядження робив і ЦК КП(б)У. У липні 1930 р. він зобов'язав Харківський окружком партії направити на Тракторобуд 50 комуністів з підприємств округи, а відділ кадрів ЦК - мобілізувати 100 комуністів з інших округів України, ЦК ЛКСМУ перевести на будову 200 комсомольців.³⁶ Місцеві партійні організації у свою чергу приймали велику кількість постанов з метою виконати розпорядження вищих партійних органів.³⁷

Як правило, члени партії, які занормами статуту були зобов'язані йти працювати на нове будівництво, не мали відповідних професій. І в цьому відношенні вищі партійні інстанції брали на себе безпосередньо навчальні функції. Так, у грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) була прийнята постанова про переведення на будови 1200 комуністів, організуючи при цьому їх перекваліфікацію на будівельні спеціальності.³⁸

Партійні органи, таким чином, підбирали кадри не за їх діловими якостями, професійною підготовкою, а підходили до вирішення проблем з формальної, здебільшого з політичної точки зору. Саме комуністи і комсомольці повинні були стати авангардом у справі виконання напружених, здебільшого нереальних планів, керуючись партійною дисципліною.

Розпорядження, направлені на вирішення проблеми робочих рук силовими методами, не могли повністю забезпечити виконання поставлених завдань у першу чергу внаслідок тих складних соціальних процесів, що відбувались у країні. Ускладнювалася ситуація і великою плинністю робочої сили, викликаній комплексом причин, переважно соціально-побутового характеру.

В Україні в роки індустріалізації не було новобудови, на якій існував би стабільний робочий колектив. На будівництві Харківського тракторного заводу, наприклад, за період ведення робіт (стан на грудень 1930 р.) звільнилось більш як 35 тис. чоловік.³⁹ На Дніпробуді робітники покидали будівництво навіть без оформлення розрахунку. У середньому за один місяць 1931 р. назване будівництво покидало 19 % робітників.⁴⁰ Таким чином, за один рік контингент будівельників змінився декілька разів. На Луганбуді плинність за 1931 р. склала 56,7 %.⁴¹

Поскілки переважна більшість підприємств постійно потребувала робочої сили, знайти роботу на новому місці було неважко, "але тільки для того, щоб переконатись - вона не краща попередньої".⁴²

Висока плинність та абсолютне переважання на новобудовах робітників низької кваліфікації робили неможливим виконання планів. Перед керівними органами постало завдання організувати цю масу, зменшити міграцію. З цією метою на кожному підприємстві, новобудові за допомогою силових методів (шляхом перевodu з інших підприємств) планувалось створити ядро з кадрових робітників. У жовтні 1930 р. ЦК ВКП(б) вказав, що це ядро повинно складати 20-25 % зайнятих там робітників. Однак досягнути накресленої цифри не вдалось; її прийшлося знизити до 10-15 %.⁴³ У цьому відношенні у кращому становищі був Дніпробуд: у травні 1932 р. старі кваліфіковані робітники там склали 20-30 %, решта будівельників мали до одного року стажу.⁴⁴

Аналіз кадрової ситуації дає підстави зробити висновок про те, що внаслідок великої плинності працівників колективи будівельників у справжньому розумінні цього слова на новобудовах не склалися. Позначилось і те, що у цей період не було серйозних спроб зберегти кадри робітників-будівельників для їх використання на інших будовах. Як відзначалось у Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 лютого 1936 р., "кожна будова заново вербує і навчає кадри будівельників, а по закінченню будівництва створена матеріально-технічна база і будівельні кадри у більшості випадків розпиляються, замість того щоб стати основою розвитку будівельної індустрії, що опирається на передову техніку і постійні будівельні кадри".⁴⁵ Саме відсутність роботи у справі збереження кадрових будівельників була однією з причин низьких темпів та якості робіт.

Велика плінність спричинила прийняття ряду заходів, які ставили за мету закріпити робітників на будівництві. Так, з вересня 1930 р. кожен робітник отримував "книжку заробітної плати", у якій робилися відмітки про звільнення. Крім того, закріпленню робочої сили на одному місці мало сприяти введення внутрішніх паспортів та прописки (грудень 1932 р.), що передбачало реєстрацію кожного жителя міста у відділі міліції, і без її дозволу громадянин не мав права переїхати на нове місце проживання.⁴⁶

Взагалі ж кількість робітників на будівництві, особливо у роки першої п'ятирічки, зростала надзвичайно швидко, хоча і не могла покрити потреб. За 1928-1932 рр. доля будівельників на території СРСР піднялась з 6,2 % до 13,6 %, ⁴⁷ і чисельність їх склала більш як 3,1 млн. чоловік.⁴⁸

Траплялись і парадоксальні з точки зору планової системи господарювання випадки, коли нестача робочої сили влаштовувала хід будівництва. Так, на Криворіжбуді у вересні 1932 р. кількість робочої сили складала 22,3 % від потрібної, проте, як сказано у звіті, "при врахуванні фактичних виробничих можливостей, обумовлених дефіцитом головних будматеріалів, забезпечення робсилою (робочою силою - П.К.) виявиться значно більшою".⁴⁹ При частій відсутності робочих проектів, будівельних матеріалів таке явище було досить розповсюдженим.

Мали місце випадки надмірної, понадпланової кількості робітників. На Дніпровському будівництві, наприклад, у листопаді 1927 р. знаходилось 13,5 тис. чоловік. Характеризуючи подібне становище, голова Раднаркому УСРР В.Чубар у виступі на X з'їзді КП(б) У, говорив, що "це не досягнення, а якраз наша біда. Я був там 2 місяці тому і мені сказали, що зараз є 11,5 тис., але оскільки закінчується будівельний сезон, то залишаться на зиму 7-8 тис... Пояснюється це (збільшення будівельників - П.К.) тим, що звикли оцінювати кількістю замазувати якість".⁵⁰ Однак такі випадки були типовими, як правило, не для початкового етапу будівництва, а для завершального, коли за короткий термін треба було виконати великий об'єм робіт. На об'єднаному Дніпровському будівництві в листопаді 1932 р. нараховувалось 73 тис. чол.⁵²

Зауважимо, що головним постачальником робочої сили на новобудови республіки було українське село, мешканці якого жили за своїми традиціями та звичками, і, як правило, не мали бажання змінювати свій спосіб життя шляхом переходу на роботу до міста. Ця обставина робила вирішення завдання набору робочої сили проблематичним з самого початку індустріалізації. Селяни погоджувалися лише на сезонні роботи, після яких знову поверталися до села.

Обстановка змінилася з розгортанням насильницької колективізації, внаслідок якої переважна більшість селян була відірвана від засобів свого існування і поставлена перед вибором - залишатись у колгоспі чи спробувати знайти "краще життя" у місті. Як зазначає М.Еллман, "навіть чи селяни стали йти в міста, де проходило падіння реальної зарплати, якби насильство не зробило їх життя у селі ще гіршим".⁵³ Саме така ситуація і влаштовувала партійне й господарське керівництво країни та республіки, для яких створення важкої промисловості було завданням, заради якого можна було вдатися до найрадикальніших заходів.

Насильницька колективізація, масове розкуркулювання та репресії, голод 1932-1933 рр. підняли з своїх постійних місць проживання сотні тисяч селян,

што вихали їх у міста, на новобудови, де завжди не вистачало робочих рук. І в цьому відношенні колективізація була процесом, який у даний період дозволив державі посилити притік продовольства у міста, а також збільшити в них трудові ресурси.

У кінці 20-х - на початку 30-х років у дедалі більших масштабах на будівництві почала застосовуватись праця ув'язнених. 27 червня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову "Про використання праці кримінально-ув'язнених", що передбачала використання праці засуджених на три і більше роки у таборах, які були у віданні ОГПУ і розташовувались у віддалених районах країни. Засуджені до позбавлення волі від одного до трьох років залишались у віданні НКВС союзних республік і використовувались на роботах у сільському господарстві або промислових колоніях.⁵⁴

Практично безкоштовна праця ув'язнених з кожним роком застосовувалась дедалі ширше, але переважно у віддалених районах СРСР. Проте працювали ув'язнені і на новобудовах України. Свідченням цього є прохання начальника Криворіжбуду Я.Весніка у листопаді 1931 р., з яким він звернувся до .В.Косіора: дозволити зайняти на шість місяців недобудовану лікарню під трудколонію, тому що "всё одно лікарня не добудовується із-за відсутності матеріалів".⁵⁵ Використовувались ув'язнені на будівництві Харківського тракторного заводу, на Держжинбуді.⁵⁶

На наш погляд, починаючи з кінця 20-х років, посилення репресій диктувалось не лише необхідністю боротьби з непокірними, але й мало під собою економічний ґрунт. Примусова дармова праця, якої б низької якості вона не була, стала вигідною тоталітарній системі внаслідок хронічної нестачі трудових резервів та низької продуктивності праці. Безперервні репресії, таким чином, почали носити, крім політичного, економічно обґрунтований характер.

Отже, проблема забезпечення новобудов республіки робочою силою не була, та й не могла бути вирішеною в умовах парадоксальної «планово-стихійної» індустріалізації, незважаючи на адміністративні зусилля партійних і державних структур. Разом із тим саме тоді мільйони новоспечених робітників-будівельників стали частиною соціальної основи режиму й надовго забезпечили його стабільне існування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовин А.И., Дробижев В.З. Рост рабочего класса СССР. 1917-1940 гг. - М., 1976. - С.122;
2. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. - М., 1926. - С. 38; 3. Там само. - С. 975-976; 4. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2960. - Арк.58; 5. Там само. - Арк. 59, 60; 6. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. - К., 1977. - Т.6. - С.148; 7. Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917-1930 гг. - М., 1973. - С.173; 8. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). Сборник документов и материалов. - К., 1966. - С. 299; 9. КПСС о профсоюзах: сборник материалов. - М., 1967. - С. 448-450; Правда, 1 июля 1931 г.;
10. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.4231. - Арк.14; 11. Там само. - Спр.4231. - Арк.51; 12. Там само. - Спр.4247. - Арк.12; 13. Панфилова А.И. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки. (1928-1932 гг.). - М., 1964. - С.103, 107; 14. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.4247. - Арк.18; 15. Там само. - Спр.5594. - Арк.6; 16. Там само. - Спр.5334. - Арк.73; 17. Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. - К., 1975. - С. 29; 18. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. - К., 1979. - С.61; 19. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.5654. - Арк.94; 20. Там само. - Оп.20. - Спр.5571. - Арк.124; 21. Лихолобова З.Г.. Рабочие Донбасса в годы первых